

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

І. С. КАНЗАФАРОВА

**МЕТОДИ, АНАЛІЗ ТА ПРЕЗЕНТАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до вивчення навчальної дисципліни
для здобувачів третього(освітньо-наукового) рівня вищої освіти
спеціальності 081 «Право»

Одеса
2021

УДК 340.1

Рекомендовано до друку:

Вченою радою економіко-правового факультету ОНУ імені І.І. Мечникова, протокол № 2 від 6 вересня 2021 р.

Укладач:

Канзафарова Ілона Станіславівна, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рецензенти:

Клейменова Світлана Миколаївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Резніченко Семен Васильович, кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ

Канзафарова І.С.

Методи, аналіз та презентація результатів правових досліджень: Методичні рекомендації до вивчення навчальної дисципліни для підготовки здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 081 «Право» / І. С. Канзафарова / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2021. 34 с.

ЗМІСТ

1. Пояснювальна записка.....	4
2. Тематичний план навчальної дисципліни.....	6
4. Зміст лекцій, плани практичних занять, завдання для самостійної роботи студентів та методичні рекомендації до вивчення окремих тем.....	7
5. Контрольні питання з навчальної дисципліни.....	25
6. Список джерел, рекомендованих до вивчення навчальної дисципліни....	28
7. Методи навчання та система контролю знань.....	32

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчання на третьому (освітньо-науковому) рівні спеціальності 081 "Право" передбачає набуття глибоких теоретичних знань в галузі права і практичних навичок організації та здійснення наукової діяльності, що у підсумку дозволить здобувачеві провести наукове дослідження певних питань (проблем) правового регулювання суспільних відносин і оформити результати дослідження у вигляді дисертації, після захисту якої автор отримає науковий ступінь доктора філософії у галузі права. Для досягнення зазначеної мети, крім відповідних теоретичних знань, необхідно досконало володіти певними методами наукових досліджень і вмінням застосувати їх на практиці.

Навчальна дисципліна «Методи, аналіз та презентація результатів правових досліджень» передбачає формування у здобувачів культури та навичок проведення наукових юридичних досліджень, вміння аналізувати результати досліджень та презентувати їх – з метою доведення їх сутності та змісту до наукової спільноти і, у перспективі, впровадження їх результатів у юридичну практику.

Метою навчальної дисципліни є формування у здобувачів знань та практичних навичок з методології наукових юридичних досліджень, аналізу та презентації результатів наукових юридичних досліджень.

Завдання навчальної дисципліни: ознайомлення здобувачів з особливостями: методології наукових юридичних досліджень; організації процесу наукового юридичного дослідження; застосування теоретичних та емпіричних методів дослідження; методик дослідження, їх змісту і принципів розробки; організації науково-дослідної роботи; специфіки наукового пізнання; змісту та структури процесу наукового юридичного дослідження; інформаційного забезпечення наукових юридичних досліджень; оформлення результатів наукових юридичних досліджень та їх презентації.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є положення відповідно до

структури курсу, що складається з двох змістових модулів: «Методи та організація наукових юридичних досліджень»; «Аналіз та презентація результатів наукових юридичних досліджень».

Міждисциплінарні зв'язки: «Філософія науки», «Методологія науки», «Теорія держави і права», «Філософія права», «Методологія юридичних наук».

У результаті вивчення навчальної дисципліни здобувач повинен

знати:

- категоріальний апарат наукових юридичних досліджень;
- види та форми науково-дослідної роботи;
- вимоги щодо публікацій та структуру публікацій результатів наукових юридичних досліджень;
- вимоги щодо оформлення результатів наукових юридичних досліджень;
- як презентувати результати наукових юридичних досліджень;

вміти:

- здійснювати науково-дослідну діяльність;
- проводити наукове юридичне дослідження відповідно до логіки та мети дослідження;
- обирати вірну філософсько-світоглядну основу наукового юридичного дослідження та науково-методологічний інструментарій;
- застосовувати необхідні методи наукових юридичних досліджень;
- збирати та обробляти інформацію, необхідну для вивчення предмета дослідження;
- науково обґрунтовувати та систематизувати отримані наукові результати;
- визначати ефективність наукових юридичних досліджень;
- підготувати і провести презентацію результатів наукового юридичного дослідження.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин (4 кредити ЄКТС).

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Види занять			
	разо м	у тому числі		
		л	с/п	с.р.
1	2	3	4	5
Змістовий модуль 1. Методи та організація наукових юридичних досліджень				
Тема 1. Поняття та загальна характеристика юридичної науки	14	4	2	8
Тема 2. Поняття та загальна характеристика методології юридичних наук	12	2	2	8
Тема 3. Поняття та види методів наукових юридичних досліджень	12	2	2	8
Тема 4. Використання системного підходу у наукових юридичних дослідженнях	12	2	2	8
Тема 5. Окремі спеціальні методи наукових юридичних досліджень	12	2	2	8
Тема 6. Організація наукового юридичного дослідження	12	2	2	8
Змістовий модуль 2. Аналіз та презентація результатів наукових юридичних досліджень				
Тема 7. Інформаційне забезпечення наукових юридичних досліджень	10	2	-	8
Тема 8. Етап аналізу та узагальнення результатів наукових юридичних досліджень	12	2	2	8
Тема 9. Систематизація та оформлення результатів наукових юридичних досліджень	12	2	2	8
Тема 10. Презентація результатів наукових юридичних досліджень	12	2	2	8
РАЗОМ	120	22	18	80

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙ, ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ЗДОБУВАЧІВ ТА МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ВИВЧЕННЯ ОКРЕМИХ ТЕМ

Змістовий модуль 1. Методи та організація наукових юридичних досліджень

Тема 1. Поняття та загальна характеристика юридичної науки Лекції (4 години)

Поняття науки. Ціннісні імперативи науки. Класифікація наук. Поняття юридичної науки. Юридична наука як особливий соціальний інститут. Юридична наука як особлива пізнавальна діяльність. Юридична наука як раціонально-предметний вид пізнання. Юридична наука як специфічний тип знання. Система юридичних наук.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Філософія права (поняття та місце в системі юридичних наук). Соціологія права (поняття та місце в системі юридичних наук). Концепція загальнотеоретичної юриспруденції як теорії держави і права нового часу.

Підготуватись до дискусії:

- щодо доцільності розгляду концепції загальнотеоретичної юриспруденції як теорії держави і права нового часу.

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Проблема міждисциплінарних зв'язків юридичної науки. Етика наукового цитування. Проблеми правового регулювання наукової юридичної діяльності.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно взяти до уваги, що з філософської точки зору юридична наука, як і наука в цілому, може розглядатись як: 1)

особливий соціальний інститут; 2) особливий вид діяльності; 3) раціонально-предметний вид пізнання; 4) специфічний тип знання. І лише аналіз усіх вказаних аспектів дозволить скласти чітке уявлення щодо юридичної науки.

Юридична наука як особливий соціальний інститут є специфічною системою відносин, цінностей та норм поведінки. Вона базується на таких ціннісних імперативах, як: універсалізм, колективізм, безкорисність, організований скептицизм, раціоналізм, емоційна нейтральність. Хоча вказані положення мають суто теоретичний характер, оскільки наука у даному разі розглядається як певний теоретичний об'єкт, що конструюється з точки зору його ідеального, а не реального існування. Реальне ж існування юридичної науки втілюється в особливій пізнавальній діяльності.

Наукове пізнання є раціонально-предметним. Тому юридична наука може розглядатися саме як раціонально-предметний вид пізнання.

Як правило, розрізняють два рівні наукового пізнання: 1) емпіричний; 2) теоретичний. Хоча інколи виокремлюється і метатеоретичний рівень.

Поділ наукового пізнання на рівні є вельми умовним. Більш того, ці рівні знаходяться у тісному зв'язку, взаємозалежності. Емпіричний рівень є основою теоретичного. Гіпотези та теорії формуються у процесі теоретичного осмислення наукових фактів, статистичних даних, які отримуються на емпіричному рівні. Своєю чергою, жодне емпіричне дослідження неможливе без певних теоретичних передумов, якими виступає система понять і принципів, що формують певні уявлення про предмет дослідження.

В результаті процесу пізнання держави і права отримуються нові наукові знання про них. І тут ми вже можемо говорити про юридичну науку як специфічний тип знання. В останньому розумінні вона є системою взаємопов'язаних і взаємоузгоджених понять, поглядів, висновків і суджень про державу і право. Ця система є ідеологічною єдністю і становить вчення про державу і право.

Необхідно звернути увагу на те, що в юридичній літературі термін «юридична наука» є узагальненим і, як правило, використовується для позначення сукупності юридичних наук, що утворюють цілу систему. В рамках даної системи особливе місце займають філософія права та соціологія права.

Також варто особливу увагу приділити питанню щодо доцільності розгляду концепції загальнотеоретичної юриспруденції як теорії держави і права нового часу. Для цього насамперед необхідно ознайомитись з науковими працями відомого вітчизняного вченого Ю.М. Оборотова, які входять до списку джерел, рекомендованих до вивчення навчальної дисципліни.

Тема 2. Поняття та загальна характеристика методології юридичних наук

Лекція (2 години)

Поняття методології юридичних наук. Основні етапи становлення методології юридичних наук. Рівні методології юридичних наук.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Методологічні підходи до дослідження явищ державно-правової дійсності. Методологічний есенціалізм як методологічна основа юридичних наук. Поняття як основний методологічний інструментарій юридичної теорії. Юридичні наукові категорії та їх методологічне значення.

Підготувати доповідь:

- про основні юридичні наукові категорії галузі правознавства, в рамках якої зосереджені наукові інтереси аспіранта (за погодженням з викладачем).

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Основні концепції праворозуміння та їх методологічне значення. Діалектичний підхід в юридичних дослідженнях. Юридична феноменологія.

Юридична герменевтика. Епістемологічні аспекти методології правознавства. «Мінімальний словник» юридичної науки.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно враховувати, що термін «методологія» є похідним від слова «метод» (грецькою «методос» – шлях пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя).

Питання про поняття та структуру методології юридичної науки є дискусійним і недостатньо вирішеним. У юридичній літературі широко використовуються такі терміни, як «методологічні основи теорії», «методологія», «метод правової науки», «принципи пізнання держави і права», «засоби наукового дослідження», його «методика» та ін.

Власне поняття методології по-різному трактується й у філософії. Під методологією розуміється: 1) сукупність методів пізнання і перетворення дійсності; 2) вчення про ці методи; 3) прийоми, засоби пізнання та їх теорії у сукупності; 4) система принципів і способів організації людської діяльності та ін.

У тому чи іншому вигляді ці підходи знаходять відображення в інших науках, у тому числі в правознавстві. Разом з тим, іноді методологія ототожнюється з філософією, хоча, з наукової точки зору, на думку Д.А. Керимова, це не виправдано, оскільки «філософія є теоретико-світоглядним і методологічним ядром у системі загальних методів пізнання буття і вже у силу цього не охоплює методологію повністю, оскільки остання включає в себе і нефілософську частину»¹.

У юридичній літературі найчастіше зустрічається визначення поняття методології як системи взаємозумовлених принципів, законів і категорій, а також способів наукової та практичної діяльності, що впливають з них і

¹ Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М.: Аванта+, 2000. С. 25-26.

спрямовують її на істинне пізнання і перетворення дійсності на певній світоглядній основі.

Функціональне призначення методології полягає в обслуговуванні будь-якого наукового пошуку, оскільки вона є загальнонауковим феноменом, створеним у результаті синтезу загального пізнання.

Методологія юридичних наук не має будь-яких принципових відмінностей від загальної наукової методології, проте, будучи її різновидом, має специфіку, що зумовлюється особливостями предмету юридичних наук.

Варто пам'ятати, що принципи, закони, категорії та методи, що у сукупності становлять методологію юридичних наук, є багаторівневими та мають різні ступені спільності. В одних із них виражені властивості і відносини соціальної дійсності в цілому, в інших – її окремих галузей, діляниць та сторін.

Поліструктурність методології зумовила проблему класифікації її елементів. Поняття, система, підстави виокремлення та статус її компонентів у науковій літературі є дискусійними. Вчені не можуть дійти єдності поглядів щодо того, які методи дослідження необхідно віднести до загальнонаукових, а які – до спеціальних.

Крім того, відсутня термінологічна визначеність у позначенні назв цих груп методів. Зокрема, ті методи, що були розроблені у рамках філософії, називають «загальними», «всезагальними» та ін.; методи, які первісно були розроблені певною галузевою наукою, а потім стали широко застосовуватись іншими науками, називають «загальнонауковими», «спеціальними»; методи, що розроблені та застосовуються лише у юридичній науці, називають «спеціальними», «окремонауковими».

Необхідно звернути увагу на те, що у сучасній навчальній юридичній літературі в методології юридичних наук виокремлюють такі рівні засобів пізнавальної та перетворюючої діяльності: 1) філософсько-світоглядні підходи; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи.

При цьому варто врахувати, що окремі методи, як і методологія в цілому, зумовлюються предметом самої науки. Це – об’єктивний фактор. Проте, важливу роль відіграють і суб’єктивні фактори. Вони полягають у здатності дослідника застосовувати за своїм вибором методи дослідження предмета.

Кожна наука на підставі цих методів розробляє свою методологію; в рамках кожної науки існують певні традиції дослідження свого предмету.

Юридичні науки характеризуються єдиною послідовністю руху, розвитку наукового знання, вихідним пунктом, початком якого виступає соціально-правова практика, і, відповідно, послідовністю використання методів, прийомів пізнання державно-правових явищ.

Тема 3. Поняття та види методів наукових юридичних досліджень

Лекція (2 години)

Поняття та види методів наукових досліджень. Загальні методи наукових досліджень. Спеціальні методи наукових досліджень. Загальна характеристика методів наукових юридичних досліджень.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Специфіка використання загальних методів у наукових юридичних дослідженнях. Спеціальні методи наукових юридичних досліджень.

Підготувати доповідь:

- про специфіку використання окремих загальних методів у наукових юридичних дослідженнях (за погодженням з викладачем).

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Основні групи загальних методів дослідження. Логічні закони та правила. Правила аргументації. Методи вибіркового спостереження. Методи моделювання. Евристичні методи.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно враховувати, що питання про поняття та види методів наукових досліджень в рамках даної теми розглядається насамперед з метою більш глибокого усвідомлення сутності методів наукових юридичних досліджень, які поділяються на загальні та спеціальні.

Опрацьовуючи навчальний матеріал, варто взяти до уваги, що у навчальній літературі з методології наукових досліджень зазначається, що загальні методи наукового дослідження (на відміну від спеціальних) використовуються впродовж всього процесу дослідження, незалежно від галузі науки та специфіки дослідження. Їх, як правило, поділяють на три групи: 1) емпіричні; 2) теоретичні; 3) такі, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження.

Серед загальних методів наукових юридичних досліджень особливої уваги заслуговують системний метод (додатково дивись матеріали за темою № 4), формально-логічні прийоми та правила.

Необхідно пам'ятати, що в наукових юридичних дослідженнях, як правило, використовуються такі формально-логічні прийоми та методи, як порівняння, аналіз, синтез, дедукція, індукція, умовивід за аналогією, абстрагування, узагальнення. Обґрунтування висновків здійснюється з дотриманням таких основних формально-логічних законів, як: закон тотожності, закон протиріччя, закон виключеного третього, закон достатньої підстави.

У науковій літературі звертається увага на те, що у сучасних докторських дослідженнях недостатньо застосовується метод синтезу, хоча його застосування є важливою ознакою такого дослідження, яке має орієнтуватись на концептуальний синтез значного масиву аналітичних результатів. А у кандидатському дослідженні, як правило, домінує метод аналізу.

Широко застосовують у наукових юридичних дослідженнях метод конкретних соціологічних досліджень (який є одним із наслідків конкретизації загальносоціологічного методу щодо предмету юридичного пізнання) та статистичний метод (сутність якого полягає у вивченні кількісних змін у державно-правовій дійсності і обробці одержаної інформації для використання її з науковою та практичною метою).

До спеціальних методів наукових юридичних досліджень можна віднести: формально-юридичний, порівняльно-правовий, метод правового моделювання та ін.

Тема 4. Використання системного підходу у наукових юридичних дослідженнях

Лекція (2 години)

Сутність системного підходу та його місце у структурі методів наукового пізнання. Системний підхід як загальнонаукова міждисциплінарна методологія. Поняття системи та основні підходи до класифікації систем.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Системний підхід в теорії права та проблеми праворозуміння. Структурно-функціональний аналіз як різновид системних досліджень явищ державно-правової дійсності.

Перевірка знань аспірантів у формі тестування

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Загальна теорія систем Л. фон Берталанфі. Параметрична теорія систем А.І. Уймова. Синергетичний підхід у наукових юридичних дослідженнях: сутність та критичні зауваження.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починати вивчення теми необхідно з чіткого усвідомлення того, що поняття «системний метод» і «системний підхід» не є тотожними.

Системний метод дозволяє розглядати об'єкт дослідження з позицій системності: визначити склад, структуру та організацію елементів і частин системи; виявити головні зв'язки між ними; виділити зовнішні зв'язки системи; визначити функції системи та її роль серед інших систем; проаналізувати діалектику структури і функцій системи та виявити на цій основі закономірності та тенденції розвитку системи та ін.

Поняття «системний підхід» є ширшим за змістом. Ним охоплюється сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем, а також методів та засобів, що дозволяють досліджувати властивості, структуру та функції об'єктів в цілому. А сам системний підхід є загальнонауковою міждисциплінарною методологією.

Необхідно звернути увагу на те, що системний підхід, як методологічна основа побудови узагальнених моделей різноманітних систем, в рамках теорії права фактично є дослідницькою концепцією інтелектуального конструювання права як системи. Застосування методологічних принципів, що охоплюються системним підходом, визначається праворозумінням дослідника.

Вивчаючи питання теми, необхідно пам'ятати, що власне терміни «система», «структура» широко використовуються в галузі юриспруденції, проте у юридичній літературі до цього часу переважно зберігається класичний механістичний підхід до розуміння «системи» та «структури» (до прикладу, в теорії права використовуються поняття «механізм правового впливу», «механізм правового регулювання», а не «система правового впливу», «система правового регулювання»).

Варто зазначити, що скласти повне уявлення про «системний підхід» та «системний метод» неможливо без ознайомлення з основними ідеями різноманітних теорій систем, серед яких особливої уваги заслуговують загальна теорія систем Л. фон Берталанфі та параметрична теорія систем А.І. Уйомова. Крім того, необхідно звернутись до наукових праць, в яких йдеться

про доцільність (недоцільність) застосування синергетичного підходу у наукових юридичних дослідженнях.

Тема 5. Окремі спеціальні методи наукових юридичних досліджень

Лекція (2 години)

Загальна характеристика та специфіка застосування формально-юридичного методу.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Загальна характеристика та специфіка застосування порівняльно-правового методу.

Перевірка знань аспірантів у формі тестування

Завдання

Підготувати реферат за темою: «Формально-юридичний метод у порівняльно-правових дослідженнях».

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Загальна характеристика та специфіка застосування соціально-правового експерименту. Загальна характеристика та специфіка застосування моделювання в правознавстві.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно звернутися не лише до навчальної, а й до наукової юридичної літератури, оскільки окремі аспекти питань, що розглядаються в рамках даної теми, мають дискусійний характер. Перелік додаткових наукових джерел буде рекомендовано викладачем під час лекції.

Варто врахувати, що у навчальній юридичній літературі, як правило, вказується, що формально-юридичний метод передбачає вивчення права у «чистому вигляді», поза його зв'язками з мораллю, економікою, політикою тощо. За його допомогою формулюються поняття юриспруденції,

здійснюється опис, узагальнення та систематизація отриманих знань про державу та право. У науковій юридичній літературі зазначається, що сутність формально-юридичного методу полягає в особливих обробці та аналізі змісту існуючої системи права, за яких відбувається відсторонення від окремих істотних сторін права, пов'язаних з економічною та політичною зумовленістю правової системи.

Необхідно звернути увагу на те, що порівняльно-правовий метод полягає у зіставленні однопорядкових юридичних понять, явищ, процесів та виявленні між ними схожості та відмінностей. Його необхідно відрізнити від порівняльного правознавства як особливої галузі наукового юридичного знання та теоретико-методологічної дисципліни, до методологічного арсеналу якої входять такі методи, як порівняльно-правовий, формально-юридичний, системний та ін.

Питання, що пропонуються до самостійного вивчення, варто розглядати, отримавши додаткову консультацію викладача.

Тема 6. Організація наукового юридичного дослідження

Лекція (2 години)

Сутність та основні етапи організації юридичних досліджень.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Вибір проблеми та вимоги до теми юридичного дослідження.
Конкретизація проблеми юридичного дослідження.

Перевірка знань аспірантів у формі тестування

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Основи методики планування наукового юридичного дослідження.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно враховувати, що процес будь-якого наукового дослідження є достатньо складним. Він починається з виникнення певної ідеї і завершується доведенням вірності гіпотези і суджень науковця. Зазначене зумовлює необхідність поділу цього процесу на певні етапи. Відомості про їх кількість та найменування в різних підручниках та навчальних посібниках з методології наукових досліджень можуть відрізнятись.

Так, наприклад, в одних джерелах можуть виокремлюватись такі етапи: 1) виникнення ідеї, формулювання теми; 2) визначення мети та завдань дослідження; 3) висунення гіпотези, здійснення теоретичних досліджень; 4) проведення експерименту, узагальнення наукових фактів і результатів; 5) аналіз та оформлення наукових досліджень; 6) впровадження результатів та визначення ефективності наукових досліджень. В інших кількість та назви етапів можуть бути такими: 1) визначення проблеми та її конкретизація; 2) попередня розробка теоретичних положень; 3) вивчення історичних аспектів та сучасного стану відповідної проблеми; 4) вивчення стану інформаційного забезпечення дослідження; 5) розробка гіпотези; 6) визначення методологічних основ дослідження, обрання певних методик та методів дослідження; 7) складання робочого плану; 8) опрацювання інформації; 9) розробка висновків та пропозицій; 10) письмове викладення результатів дослідження; 11) обговорення процесу та результатів дослідження (консультації, рецензування); 12) впровадження результатів дослідження.

Варто звернути увагу на те, що поділ процесу наукового дослідження на зазначені вище етапи є умовним, оскільки на практиці, як правило, неможливо здійснити їх чітке розмежування. Також необхідно враховувати, що наукові юридичні дослідження мають свою специфіку. Так, наприклад, вони, як правило, не передбачають проведення експерименту. А якщо він і проводиться, то переважно йдеться про застосування соціально-правового експерименту.

Науково-дослідна робота розпочинається з вибору та формулювання теми дослідження. Цей етап є надзвичайно важливим, оскільки зазначена тема містить інформацію про предмет наукового дослідження. Тема має бути актуальною, а дослідження в цілому – важливим та таким, що має здійснюватись саме зараз. При цьому обов’язковою умовою є те, що дана тема у такому формулюванні до цього часу не досліджувалась.

В рамках даної теми також необхідно ретельно вивчити питання про мету, завдання, об’єкт та предмет дослідження, що дозволить скласти чітке уявлення про проблему, що досліджується, тобто конкретизувати її, та відмежувати обрану тему від суміжних тем.

Також необхідно звернути увагу на те, що питання про основи методики планування наукового юридичного дослідження аспірант вивчає самостійно. Здійснення такого планування має важливе значення для оптимізації процесу наукового дослідження. При цьому варто взяти до уваги, що під час проведення дослідження можуть виникнути певні труднощі, на усунення яких потрібен додатковий час. Тому у плані рекомендується зарезервувати час для їх усунення.

Змістовий модуль 2. Аналіз та презентація результатів наукових юридичних досліджень

Тема 7. Інформаційне забезпечення наукових юридичних досліджень

Лекція (2 години)

Інформаційний підхід у методології пізнання. Наукова юридична інформація та її джерела. Поняття наукової юридичної інформації. Використання сучасних інформаційних технологій у наукових юридичних дослідженнях. Інтернет-технології пошуку і дистанційної обробки інформації.

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Види та вимоги до наукових юридичних видань: автореферату дисертації, препринту, збірника наукових праць, матеріалів наукової конференції, тез доповідей наукової конференції. Технологія роботи з науковою юридичною літературою. Сучасні засоби зберігання даних.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно виходити з того, що інформація є основою будь-якого наукового дослідження, оскільки дослідницька діяльність (як структурована активність) тісно пов'язана з отриманням (збором), переробкою та зберіганням інформації, адже при дослідженні будь-якого об'єкту насамперед виявляються його найголовніші характеристики – інформаційні аспекти.

Варто взяти до уваги, що інформаційний підхід є відносно новим інструментом у методології пізнання, в основу якого покладено принцип інформаційності, відповідно до якого: інформація є універсальною фундаментальною категорією; практично всі явища та процеси мають інформаційну основу; інформація є носієм смислу (змісту) всіх процесів, що відбуваються у природі та суспільстві; всі взаємозв'язки, що існують у природі та суспільстві, мають інформаційний характер.

Важливо з'ясувати: що являє собою наукова юридична інформація; у чому полягають особливості використання сучасних інформаційних технологій у наукових юридичних дослідженнях; якими інтернет-технологіями пошуку і дистанційної обробки інформації може скористатися вчений-юрист; які види наукових юридичних видань існують та які вимоги ставляться до них.

Тема 8. Етап аналізу та узагальнення результатів наукових юридичних досліджень

Лекція (2 години)

Загальна характеристика етапу аналізу та узагальнення результатів наукових юридичних досліджень. Відбір матеріалу. Оцінювання достовірності інформації.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Виокремлення, пояснення та усунення виявлених під час зіставлення джерел розбіжностей і суперечностей. Узагальнення зібраної інформації та її науковий аналіз. Підтвердження або спростування гіпотези дослідження.

Перевірка знань аспірантів у формі тестування

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Оцінювання ефективності наукових юридичних досліджень. Форми отриманих наукових юридичних результатів. Визначення практичного значення наукових юридичних результатів. Розроблення рекомендацій щодо використання результатів наукових юридичних досліджень.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Починаючи вивчення теми, необхідно виходити з того, що на етапі аналізу та узагальнення результатів наукових юридичних досліджень приймається (ухвалюється) остаточне рішення вченого (групи вчених) щодо предмету дослідження, яке формулюється як висновки або пропозиції чи рекомендації (до прикладу, щодо особливостей правового регулювання певних видів суспільних відносин та доцільності його вдосконалення).

Варто взяти до уваги, що на даному етапі здійснюється аналіз отриманих результатів щодо їх відповідності сучасному рівневі розвитку юридичної науки, проводяться їх апробація та рецензування, з'ясовується можливість використання результатів дослідження у практичній юридичній діяльності.

Для успішного засвоєння навчального матеріалу також необхідно скласти чітке уявлення про те, що собою являє узагальнення результатів наукових юридичних досліджень та які форми зазначених результатів існують.

Тема 9. Систематизація та оформлення результатів наукових юридичних досліджень

Лекція (2 години)

Поняття та цілі систематизації результатів наукових юридичних досліджень. Види систематизації результатів наукових досліджень. Монографія як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Дисертація як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.

Перевірка знань аспірантів у формі тестування

Завдання

Підготувати інформацію про власне дисертаційне дослідження (види і обсяг інформації попередньо узгоджуються з викладачем).

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Реферат як форма викладення висновків та рекомендацій наукового юридичного дослідження. Тези доповіді як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження. Наукова стаття як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження. Основні елементи наукового юридичного дослідження, які необхідно виявити в процесі структуризації наукової статті. Звіт про виконану науково-дослідну роботу як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Для успішного засвоєння інформації по всіх питаннях теми, насамперед, необхідно звернутися до навчальної літератури, рекомендованої до вивчення в рамках даної навчальної дисципліни, де під систематизацією розуміється впорядкування набору інформації (зібраної, обробленої та проаналізованої) за певною структурою та визначаються її види.

Вивчаючи питання про монографію та дисертацію як форми викладення результатів наукового юридичного дослідження, необхідно звернути увагу на те, що між дисертацією та монографією існують певні відмінності. Насамперед, дисертація передбачає викладення результатів наукового дослідження, автором яких є здобувач наукового ступеня, а монографія може містити результати дослідження не лише однієї особи, а й кількох. Крім того, дисертація має містити нові наукові результати, а у монографії можуть викладатись як нові результати, так і ті, що вже відомі. Також, структура та оформлення дисертації мають відповідати встановленим чітким вимогам, дотримання яких є обов'язковим, а щодо структури та оформлення монографії таких обов'язкових вимог не встановлено. Додатково необхідно враховувати, що дисертація є рукописом, що існує в обмеженій кількості примірників, а монографія публікується у певному видавництві у значно більшій кількості примірників.

Розглядаючи питання, які пропонуються до самостійного вивчення, аспірант має керуватись не лише власним досвідом підготовки відповідних форм викладення результатів наукового юридичного дослідження, а й встановленими нормативними приписами, зокрема – щодо написання наукових статей.

Тема 10. Презентація результатів наукових юридичних досліджень

Лекція (2 години)

Поняття та складові частини презентації результатів наукових юридичних досліджень. Мета створення презентації. Види презентацій.

Практичне заняття (2 години)

Розгляд теоретичних питань

Види презентацій залежно від призначення. Види презентацій залежно від способу уявлення. Види презентацій за інтерактивністю. Електронні презентації і рекламні ролики. Оформлення мультимедійних презентацій.

Перевірка знань аспірантів у формі тестування

Завдання

Підготувати презентацію результатів власного наукового дослідження, опублікованих у вигляді статті у юридичному фаховому виданні.

Самостійна робота аспірантів (8 годин)

Електронні каталоги. Інформаційні слайди. Поняття та переваги мультимедійних презентацій. Графічні об'єкти, діаграми та таблиці в презентації. Підкасти (аудіокасти, скрінкасти) як засоби презентації наукової юридичної інформації.

Завдання

Підготувати інформаційні слайди для презентації доповіді на науково-практичній конференції.

Методичні рекомендації до вивчення теми

Вивчення даної теми передбачає обов'язкове використання під час лекції та практичного заняття комп'ютерної техніки та спеціального обладнання для демонстрації презентацій. Тому передумовою успішного засвоєння аспірантом навчальних матеріалів є володіння навичками роботи з комп'ютером.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

1. Поняття науки.
2. Ціннісні імперативи науки.
3. Класифікація наук.
4. Поняття юридичної науки.
5. Юридична наука як особливий соціальний інститут.
6. Юридична наука як особлива пізнавальна діяльність.
7. Юридична наука як раціонально-предметний вид пізнання.
8. Юридична наука як специфічний тип знання.
9. Система юридичних наук.
10. Філософія права (поняття та місце в системі юридичних наук).
11. Соціологія права (поняття та місце в системі юридичних наук).
12. Концепція загальнотеоретичної юриспруденції як теорії держави і права нового часу.
13. Проблема міждисциплінарних зв'язків юридичної науки.
14. Етика наукового цитування.
15. Проблеми правового регулювання наукової юридичної діяльності.
16. Поняття методології юридичних наук.
17. Основні етапи становлення методології юридичних наук.
18. Рівні методології юридичних наук.
19. Основні концепції праворозуміння та їх методологічне значення.
20. Методологічні підходи до дослідження явищ державно-правової дійсності.
21. Діалектичний підхід в юридичних дослідженнях.
22. Юридична феноменологія.
23. Юридична герменевтика.
24. Епістемологічні аспекти методології правознавства.
25. Методологічний есенціалізм як методологічна основа юридичних наук.
26. Поняття як основний методологічний інструментарій юридичної теорії.
27. Юридичні наукові категорії та їх методологічне значення.

28. Поняття та види методів наукових досліджень.
29. Загальна характеристика методів наукових юридичних досліджень.
30. Специфіка використання загальних методів у наукових юридичних дослідженнях.
31. Сутність системного підходу та його місце у структурі методів наукового пізнання.
32. Системний підхід як загальнонаукова міждисциплінарна методологія.
33. Системний підхід в теорії права та проблеми праворозуміння.
34. Синергетичний підхід у наукових юридичних дослідженнях: сутність та критичні зауваження
35. Структурно-функціональний аналіз як різновид системних досліджень явищ державно-правової дійсності.
36. Спеціальні методи наукових юридичних досліджень.
37. Загальна характеристика та специфіка застосування формально-юридичного методу.
38. Загальна характеристика та специфіка застосування порівняльно-правового методу.
39. Загальна характеристика та специфіка застосування соціально-правового експерименту.
40. Загальна характеристика та специфіка застосування моделювання в правознавстві.
41. Сутність та основні етапи організації юридичних досліджень.
42. Основи методики планування наукового юридичного дослідження.
43. Інформаційний підхід у методології пізнання.
44. Наукова юридична інформація та її джерела.
45. Використання сучасних інформаційних технологій у наукових юридичних дослідженнях.
46. Загальна характеристика етапу аналізу та узагальнення результатів наукових юридичних досліджень.
47. Оцінювання ефективності наукових юридичних досліджень.

- 48.Форми отриманих наукових юридичних результатів.
- 49.Практичне значення наукових юридичних результатів.
- 50.Поняття, цілі та види систематизації результатів наукових юридичних досліджень.
- 51.Реферат як форма викладення висновків та рекомендацій наукового юридичного дослідження.
- 52.Тези доповіді як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.
- 53.Наукова стаття як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.
- 54.Монографія як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.
- 55.Дисертація як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.
- 56.Звіт про виконану науково-дослідну роботу як форма викладення результатів наукового юридичного дослідження.
- 57.Поняття, складові частини та види презентацій результатів наукових юридичних досліджень.
- 58.Мультимедійні презентації та їх оформлення.
- 59.Електронні презентації і рекламні ролики.
- 60.Підкасти (аудіокасти, скрінкасти) як засоби презентації наукової юридичної інформації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ, РЕКОМЕНДОВАНИХ ДО ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Основна

1. Мокін Б.І., Мокін О.Б. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2014. 180 с.
2. Грітченко А.Г. Сучасні інформаційні технології у наукових дослідженнях. Інформаційні технології і засоби навчання. 2012. № 2 (28). URL : <http://www.journal.iitta.gov.ua>
3. Юринець В. Є. Методологія наукових досліджень : навч. посібн.; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів : ЛНУ, 2011. 179 с.
4. **Канзафарова И.С.** Понятие и структура методологии правоведения. Теория права и государства: Учебник. Х.: ООО "Одиссей", 2006. С. 26-30.
5. **Канзафарова И.С.** Рационализирование государственно-правовой действительности как фундаментальная задача научного юридического исследования. *Право и экономика: актуальные проблемы науки и практики: Сб. науч. ст. / Сост. И.С. Канзафарова; под. общ. ред. И.С. Канзафаровой.* Одесса: Астропринт, 2008. С. 10-31.
6. **Канзафарова И.С.** О науке гражданского права, ее методологии и качестве цивилистических исследований. *Треті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського :* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 17 травня 2013 р.) / упоряд. та відповід. ред. І.С. Канзафарова ; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2013. С. 14-19.
7. **Канзафарова І.С.** Правова доктрина та її роль у соціально-правовій сфері // Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко) ; за заг. ред. Р.О. Стефанчука. К. : АртЕк, 2017. С. 118-126.
8. **Канзафарова И.С.** Новая «правовая парадигма» и «парадигма юридической науки»: правда и вымысел. *Матеріали Міжнародної науково-практичної*

конференції «Становлення, функціонування та розвиток правових систем сучасності: проблеми науки і практики», присвяченої 145-ій річниці створення Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, 23 квітня 2010 р. / упор. та відп. ред. – д-р юрид. наук І.С. Канзафарова; М-во освіти і науки України; Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса: Астропринт, 2010. С. 18-24.

9. **Канзафарова І.С.** Теорія цивільно-правової відповідальності як результат наукових юридичних досліджень. Вісник Одеського національного університету: серія Правознавство. 2007. Вип. 12. Т. 12. С. 29-37.
10. Теорія держави і права: Підручник / За заг. ред. докт. юрид. наук А.С. Васильєва К.: КНТ, 2010. 464 с. (гриф МОН). Авт. кол.: І.В. Борщевський, А.С. Васильєв, В.В. Іванов, **І.С. Канзафарова** та ін.

Додаткова

11. Баран А.В. Межі буття і дії позитивного права: теоретико-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2018. 199 с.
12. Баранова Ю.О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса: НУ «Одеська юридична академія», 2015. 193 с.
13. Бехруз Х. Методологические императивы сравнительного правоведения: традиции, проблемы, перспективы. *Право и политика*. 2003. Вып. 7. С. 19-23.
14. Буданов В.Г. Междисциплинарные технологии и принципы синергетики *Российский философский конгресс. Материалы*. Т. 8. СПб, 1997. С. 29-33.
15. Зражевская Т.Д. Математические методы в юридической науке // Современные методы исследования в правоведении / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. Саратов, 2007. С. 256-293.
16. Іванов В.В. Деідеологізація наукового знання – основна задача теорії права і государства на сучасному етапі // Теорія права і государства: Учебник. Х.: ООО “Одиссей”, 2006. С. 20-25.
17. История и методология юридической науки: учебно-практическое пособие /

- Д.А. Матанцев, Ю.В. Рыжова, А.Ю. Токмачева. М. : Академия управления МВД России, 2020. 120 с.
18. Керимов Д.А. Методологические функции философии права. *Государство и право*. 1995. № 9. С. 15–22.
 19. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. 3-е изд., перераб. и доп. М.: СГА, 2003. 521 с.
 20. Ключков В.В. Диалектика как методология изучения государства и права: риторические проблемы и неопровержимые теории. *Философия права*. 2005. № 2. С. 18-22.
 21. Кравчук М.В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) / Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 2-е вид., змін. й доп. К.: ВД “Професіонал”, 2004. 400 с.
 22. Лапаева В.В. Социология права : учебник; под ред. В.С. Нерсисянца; Ин-т гос. и права РАН. М. : Норма, 2004. 287 с.
 23. Микешина Л.А. Философия науки: Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования: учеб. пособие. М. : Прогресс-Традиция: МПСИ : Флинта, 2005. 464 с. URL: http://www.kdu.edu.ua/LIB1/ASPIRANT/Filosofij_nauka.pdf
 24. Оборотов Ю. М. Актуалізація методологічної функції загальнотеоретичної юриспруденції. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю .П. Аленін [та ін.] ; МОН молодьспорт України, НУ"ОЮА". Одеса : Юрид. л-ра, 2012. Вип. 67. С. 99-105.
 25. Оборотов Ю. Н. Изменение парадигмы методологии юриспруденции. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), В. М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; відпов. за вип. В. М. Дрьомін ; МОН України, НУ ОЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2013. Т. 13. С. 32-40.
 26. Оборотов Ю. Н. Разнообразие парадигм правопонимания эпохи постмодерна. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії* / голов. ред. С. В.

- Ківалов ; МОН України, ОНЮА. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. Т. VII. С. 49-55.
27. Орлов Ю.Ю., Джужа О.М., Орлова О.Ю. Синергетика та пізнання правових явищ. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 1. С. 75-90.
28. Пономаренко В. С. Аналіз даних у дослідженнях соціально-економічних систем / В. С. Пономаренко, Л. М. Малярець. Х. : ВД "ІНЖЕК", 2009. 432 с.
29. Романова А.С. Людина у природно-правовому просторі: інтелігібельний і сенсибельний вимір: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.12. Львів: ННПП НУ "Львівська політехніка", 2016. 41 с.
30. Цофнас А.Ю. Понятие философской категории: опыт уточнения в языке тернарного описания. *Философские науки*. 2002. № 3. С. 132-143.
31. Чупріна Н. В. Методологія сучасних наукових досліджень : навч. посібн. для студ. вищ. навч. закл.; Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. К. : КНУТД, 2009. 246 с.
32. Щедровицький Г. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок. *Психологія і суспільство*. 2004. № 2. С. 30-49.
33. Уемов А., Сараева И., Цофнас А. Общая теория систем для гуманитариев. Варшава: Wydawnictwo Universitas Rediviva, 2002. 276 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського URL: <http://www.nbuv.gov.ua>.
3. Національна парламентська бібліотека України. URL: <http://www.nplu.kiev.ua>.
4. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. URL: <http://www.lib.onu.edu.ua>.
5. Харківська державна наукова бібліотека ім. Короленка. URL: <http://korolenko.kharkov.com>.

МЕТОДИ НАВЧАННЯ ТА СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Методи навчання

При вивченні курсу застосовуються такі методи навчання: словесний, наочний, практичний – що передбачає: читання лекцій, роботу з нормативно-правовими актами, навчальною та спеціальною літературою, індивідуальні бесіди.

За окремими темами курсу проводяться практичні заняття, під час яких можуть використовуватись різні форми та методи навчання і контролю знань здобувачів: доповіді, експрес-опитування, доповнення відповіді, вільна дискусія, співбесіда, обговорення рефератних повідомлень, виконання самостійних і контрольних робіт та ін.

Методи контролю знань

Поточне опитування і тестування знань аспірантів під час лекційних та практичних занять, оцінювання якості виконання ними завдань для самостійної роботи, експрес-опитування, індивідуальне опитування, фронтальне опитування.

Підсумковий контроль: усний іспит.

Розподіл балів, які отримують здобувачі

Орієнтовні форми контролю знань на практичних заняттях та їх оцінка: доповідь (виступ на задану тему) – до 5 балів; доповнення доповіді – до 3 балів; експрес опитування – до 3 балів; самостійна робота – до 4 балів; домашня робота – до 4 балів; есе (короткі відповіді на запитання) – до 3 балів; тестування (з набору суджень вибрати вірні) – до 3 балів; реферат (змістовна письмова робота на задану тему з аналізом літератури та висновками) – до 3 балів; участь у дискусії – до 2 балів; підсумкова контрольна робота – до 5 балів.

У наведеній таблиці зазначена частка оцінок з різних видів поточного контролю у визначенні підсумкової оцінки здобувача:

Поточний контроль		Підсумковий контроль (іспит)	Сума балів
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2		
30	30	40	100

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики
90 – 100	A	відмінно
85-89	B	добре
75-84	C	
70-74	D	
60-69	E	задовільно
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Критерії оцінювання навчальних досягнень аспірантів

Оцінка за національною шкалою	100 бальна шкала	Критерії оцінювання навчальних досягнень	
		Теоретична підготовка	Практична підготовка
		аспірант	
Відмінно	90-100	у повному обсязі володіє навчальним матеріалом, вільно, самостійно та аргументовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей; робить самостійні висновки, виявляє причинно-наслідкові зв'язки; рецензує відповіді інших студентів, самостійно знаходить додаткову інформацію та використовує її для реалізації поставлених перед ним завдань, вільно використовує нові інформаційні технології для поповнення власних знань	може аргументовано обрати раціональний спосіб виконання завдання й оцінити результати власної практичної діяльності; виконує завдання не передбачені навчальною програмою; вільно використовує набуті теоретичні знання при аналізі практичного матеріалу; проявляє творчий підхід до виконання індивідуальних та колективних завдань при самостійній роботі.
Добре	75-89	достатньо повно володіє навчальним матеріалом,	за зразком самостійно виконує практичні завдання,

		обґрунтовано його викладає під час усних виступів та письмових відповідей, використовуючи при цьому нормативну та обов'язкову літературу; застосовує знання для розв'язання стандартних ситуацій; самостійно аналізує, узагальнює і систематизує навчальну інформацію, але допускає несуттєві неточності	передбачені програмою; має стійкі навички виконання завдання
Задовільно	60-74	володіє навчальним матеріалом на репродуктивному рівні або відтворює певну частину навчального матеріалу з елементами логічних зв'язків, знає основні поняття навчального матеріалу; має ускладнення під час виділення суттєвих ознак вивченого; під час виявлення причинно-наслідкових зв'язків і формулювання висновків.	може використовувати знання в стандартних ситуаціях, має елементарні, нестійкі навички виконання завдання
Незадовільно з можливістю повторного складання	35-59	володіє навчальним матеріалом поверхово й фрагментарно; безсистемне виокремлює випадкові ознаки вивченого; не вміє робити найпростіші операції аналізу і синтезу; робити узагальнення, висновки; під час відповіді допускаються суттєві помилки	планує та виконує частину завдання за допомогою викладача, відсутні сформовані уміння та навички.
Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	0-34	не володіє навчальним матеріалом	виконує лише елементи завдання, погребує постійної допомоги викладача